

רש"י לשיטתו

אין לך אדם מישראל עם נגיעה כל שהיא לתורה, שבכתב או שבעל פה, שלא נפגש עם אחד מפירושו של רבינו שלמה יצחקי זצ"ל, גדול מפרשי התורה בה"א הידיעה, כפי שמעיד כינויו "פרשן-דתא". את תורתו רש"י, שיום פטירתו יחול בשבוע הקרוב בכ"ט תמוז, לומדים יהודים בכל רחבי העולם כבר יותר מתשע מאות שנה, ועדיין לא נס ליה פירושו ולעולם לא ינוס.

במאמר זה נרצה להאיר זוית פחות ידועה ללומדים בפירושי רש"י על התנ"ך. זוית יחודית לרש"י, בקעה שעד שהתגדר בה רש"י לא עסק בה אף אחד ממפרשי המקרא שלפניו באופן עקבי.

תורת דקדוק לשון הקודש שאנו לומדים בימינו, נמסרה לנו רובה ככולה על ידי חכמי ספרד וירושיהם. כללי הדקדוק הנלמדים בבתי הספר, ומעט גם ב'חדרים', הם כמעט כפי שנוסחו בלשונם של חכמי ספרד. השימוש באותיות פ.ע.ל כדוגמא לאותיות השורש – מגיע אלינו מהמדקדקים הערביים שחכמי ספרד למדו מהם דברים שונים, אף שדווקא בעברית הדוגמא הזאת בעייתית, כי הע' הגרונית אינה מקבלת דגש, וכבר התלונן על כך ראב"ע.

תורתם של חכמי ספרד עסקה בעיקר במילה הבודדת. התיאוריה המושלמת של מבנה השורש העברי נוסדה על ידי רבי יהודה חיוג', ראש וראשון לאסכולה הספרדית, ושוכללה על ידי המדקדקים הבאים אחריו, כמו רבי יונה אבן ג'נאח, רבי שמואל הנגיד, רבי משה אבן ג'יקטילא ורבי אברהם אבן עזרא. סקרנו את פועלם בסדרת 'זקני לשון הקודש' שהתפרסמה בגליונות המוסף התורני בשנת תשע"ו בעיקר.

אבל בכל הקשור למשפט השלם ויחסי המילים זו לזו, מה שנקרא בימינו 'תחביר', בזה מיעטו חכמי ספרד לעסוק. ודווקא בתחום הזה רש"י עסק בהרחבה גדולה, והניח את היסודות לשיטה שיכלה להתפתח ולהיות בנין שלם. אלא שלמפעלו של רש"י בתחום זה לא היו ממשיכים שימסרו ויפתחו את שיטתו במבנה המשפט, לכדי בנין שלם ומשוכלל כמו שעשו חכמי ספרד בתחום המילה. אפילו רשב"ם, נכדו של רש"י, כבר אימץ את שיטת הדקדוק הספרדי, וכתב חיבור בשם 'דייקות', שם שטח עיקרי שיטה זו. יתכן שחדירת הדקדוק הספרדי לאירופה, בעיקר על ידי ראב"ע, גרמה לכך שהעוסקים בדקדוק הלשון נפנו אל תורת ספרד שהיתה בנין מפואר, וצילה הענק לא נתן לשתל ששתל רש"י על אדמת צרפת להתפתח (יעויין בספר 'רש"י כפרשן וכבלשן', עמודים 225, 227).

רבי אליהו מזרחי – מפרשו המובהק של רש"י מעיר על ענין זה בפירושו לשמות ג', כב: "ואולם הוצרכתי להאריך, מפני שלשון הרב בזה הוא לשון זר מלשון בעלי הדקדוק הנמצאים בידינו, גם מפני שסברותיו בדקדוק הן מתחלפות מאד מבעלי הדקדוק אשר בידינו, להיותו מכת חכמי צרפת המשתנים בסברותיהם מסברות חכמי ספרד, אשר אנחנו מתנהגים על פיהם בחכמת הדקדוק".

רש"י נעשה אב לכולם בפירוש התורה, אולם תורת הדקדוק שלו שמפוזרת במאות מקומות בפירושו, נשארה מונחת בקרן זוית. ואין איש אפילו יודע מה היו עקרונותיו וחיידושו שרבים הם. במאמר זה ננסה לקרוע צוהר לזוית יחודית בפירושי רש"י, ולשרטט את נתיבי שבייליו בתחום זה.

קיצור נפש

את המשפט "וּתְקַצֵּר נֶפֶשׁ הָעַם בַּדֶּרֶךְ" (במדבר כא, ד) אין קושי להבין מבחינת התוכן. בעברית של ימינו היינו אומרים פשוט 'נמאס לעם מטורח הדרך', וזהו דרך אגב תרגום הלעז שרש"י מביא שם!

ואכן כל מפרשי המקרא אינם מתעכבים על הצירוף הזה, אבל לרש"י יש כאן אריכות דברים גדולה, שכל מטרתה היא אך ורק לברר את הצירוף 'קצרה נפשו בדרך'. רש"י מסתפק האם 'קצרה נפשו' הוא משפט עומד בפני עצמו, ו'בדרך' רק מתאר היכן היה אירוע זה של קיצור הנפש? או שמא הדרך היא היא הדבר שנפש העם קצרה בו. נוכל להמחיש את הספק אם נסדר את המילים באופן אחר: "ויהי בהיותם בדרך – ותקצר נפש העם", סידור זה אפשרי רק לפי הצד הראשון.

רש"י מכריע כצד השני, ומבאר כך: "ותקצר נפש העם בדרך – בטורח הדרך שהוקשה להם... ולא יתכן לומר 'ותקצר נפש העם בדרך' – בהיותו בדרך, ולא פירש בו במה קצרה, שכל מקום שתמצא קצור נפש במקרא מפורש שם במה קצרה, כגון 'וּתְקַצֵּר נֶפֶשׁ יִשְׂרָאֵל' (זכריה יא, ח), וכגון 'וּתְקַצֵּר נֶפֶשׁוֹ בַּעֲמַל יִשְׂרָאֵל' (שופטים י, טז).

הוי אומר: מכיון שמצאנו בתנ"ך רק את הצירוף 'קצרה נפשו...', הכרח הוא לנו לפרש שאף כאן קצרה נפשם במשהו. לפיכך נדחה הפירוש 'בהיותם בדרך קצרה נפשם', כי אז יופיע הפועל 'נפשו קצרה' בלי השלמה המתארת במה קצרה.

תכונה זו של פועל הזקוק להשלמה, נקראת 'משלים מוצרך'. יש פעלים העומדים בפני עצמם ואינם נזקקים להשלמה (פעלים עומדים), ויש פעלים המחייבים השלמה (פעלים יוצאים). רש"י מבהיר לנו כאן שאין לראות את הפועל 'קצרה' [נפשו] כפועל העומד בפני עצמו ואינו מחייב השלמה, אלא פועל זה נזקק תמיד למושא שישלים אותו: נפשו קצרה – באיזה דבר. רש"י מבאר את שיטתו גם מצד התוכן: פירושו היסודי של קיצור נפש היינו שהנפש כאילו צרה מהכיל את הדבר המעיק עליה, ואין לה מקום עבורו. לפיכך כמו שאנו מבינים שהביטוי 'צר מהכיל' מחייב ציון הדבר שאינו מוכל, כך גם קיצור הנפש צריך השלמת ביאור מה הדבר שהנפש צרה מהכילו.

הערה מן הסוג הזה היא הערה תחבירית מובהקת, וכמוה מצויות עשרות ומאות בפירושי רש"י למקרא. מפרשי המקרא האחרים, לרבות ראב"ע ורד"ק שעסקו במובהק בדקדוק, אינם נטרדים על פי רוב בשאלות כאלו כי אם דרך מקרה. רש"י לעומת זאת מקדיש תשומת לב רבה לעניינים אלו. ונפח ההערות האלו בפירושו גדול מאוד.

יתירה מזו: רש"י משתדל מאוד לבנות תמונה עקבית בלי יוצאים מן הכלל. כאן למשל היה אפשר לומר שיש לפועל 'קצרה' שתי התנהגויות, לפעמים הוא עומד בפני עצמו ואינו נזקק למשלים, ולפעמים הוא זקוק למשלים. יש פה ושם פעלים כאלו, כמו למשל בפועל שָׁרַץ: הוא יכול להיות עומד בפני עצמו כמו "שָׁרַץ בְּאֶרֶץ" (בראשית ט, ז) שפירושו התרבו בארץ, כתרגומו 'אתילידו בארעא'. והוא יכול להיות פועל המצריך משלים, כמו "וְשָׁרַץ הָיָא צִפְרָדְעִים" (שמות ז, כח), היאור ישריץ צפרדעים, לא שהוא עצמו ישרוץ. רש"י יכל אפוא להחליט שגם לפועל 'קצרה' יש שתי אפשרויות, אבל זה מנוגד לכל התפיסה שלו! רש"י משתדל לאורך כל פירושו למקרא להעמיד תמונת מצב אחידה. ומקרים כגון זה שתיארנו לגבי הפועל שָׁרַץ הם אצלו בגדר אפשרות אחרונה.

לפי זה צריך לומר שהפירוש בפסוק "וְהָיָה כִּי הִצִּיקָהּ לוֹ בְּדִבְרֶיהָ כָּל הַיָּמִים וְתִאֲלָצְהוּ וְתִקְצַר נַפְשׁוֹ לְמוֹת" (שופטים טז, טו), הוא שנפשו קצרה בְּדִבְרֶיהָ של דלילה. שהרי הנחילנו רש"י את שיטתו "שכל מקום שתמצא קיצור נפש במקרא מפורש שם במה קצרה" (תודתי לרב ישעיה לוי הי"ו על הערה זו).

ויקוצו מפני בני ישראל

על זו הדרך מפרש רש"י פועל דומה, הפועל 'קץ'. כשהכתוב אומר "וַיִּקְצוּ מִפְּנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות א, יב) מוסיף רש"י "ויקוצו - קצו בחייהם". הסיבה להוספה זו היא מפני שרש"י סבור כי הפועל 'קץ', כמו הפועל 'קצרה' מצריך השלמה, וההשלמה אינה יכולה להיות 'מפני בני ישראל', כי זה תיאור הסיבה: הם קצו – מפני בני ישראל. במה קצו המצרים אפוא? בהכרח שיש למשפט הזה משלים המובן מן ההקשר, והוא חייהם. במקומות אחרים במקרא נכתב המשלים הזה במפורש, דוגמת "קִצְתִּי בְּחַיֵּי מִפְּנֵי בְנוֹת חֵת" (בראשית כז, מז). שימו לב! גם כאן מופיע תיאור הסיבה 'מפני בנות חת', אבל הקיצה היא בחיים.

אפשר להבין זאת יותר טוב אם נחליף את הפועל 'ויקוצו' במילה המקבילה 'וימאסו', כאן מרגיש כל אחד שפועל כזה מצריך איזו השלמה, אי אפשר לומר 'וימאסו מפני בני ישראל' מבלי להשלים באיזו צורה במה הם מאסו.

הבנה זו של הקושי שבא רש"י לפתור, תאיר לנו באור חדש את המדרש שמביא רש"י בהמשך - "ורבותינו דרשו: כקוצים היו בעיניהם". לדעת רש"י דרש זה בנוי על העובדה שהמשלים 'בחייהם' לא נכתב כאן, וזה כדי שנדרוש את 'ויקוצו' כפועל עומד שאינו דורש השלמה: ויקוצו – נעשו המצרים מלאים קוצים, נעשו 'קוצניים'. כאילו כתוב 'ויתקוצצו'.

ויושם לב! הלשון 'כקוצים היו בעיניהם' לפי פשוטו, מתפרש יותר שהיהודים היו כקוצים בעיני המצרים, אבל רש"י בפירושו למסכת סוטה (יא.) מפרש את לשון הדרשה בדוחק: "ויקוצו - היה דומה להן כאילו עיניהם וגופן מלאים קוצים בראותם את ישראל פרים ורבים". רש"י הכניס ארבע מילים לאחר כ"ף הדמיון של 'כקוצים', כדי לשנות לגמרי את המשמעות, ובעשותו זאת הוא מפרש את הגמרא דלא כמדרש רבה (שמות א, יא) האומר במפורש "ויקוצו מפני בני ישראל, מלמד שהיו דומין ישראל בעיניהם כקוצים".

מדוע רש"י נדחק בלשון הגמרא ומפרש דלא כהמדרש? משום שרש"י סבור כי הדרש הזה בא לתת פתרון להשלמה החסרה כאן! אם המדרש בא לפתור שאלה זו, אי אפשר לו לפרש את 'ויקוצו' – בני ישראל נראו כקוצים בעיני המצרים, כי אז לא פתרנו את הבעיה. אבל אם נפרש 'ויקוצו' – המצרים התמלאו קוצים, אז נפתרה הבעיה, כי הדרש מציב את 'ויקוצו' כפועל עומד שאינו זקוק להשלמה: המצרים נעשו מלאי קוצים [בעיני עצמם] מפני בני ישראל.

ומה שפירש רש"י דלא כהמדרש, אפשר שהיה לו מדרש אחר, אבל אין צורך לזה כ"כ, כי ידוע שדרכו של רש"י לעבד את המדרשים ולהשיא את דבריהם למקום אחר.

לדוגמא: על "וַיִּפְגַּע בְּמִקְוֵם וַיִּלֶן שָׁם כִּי בָא הַשֶּׁמֶשׁ" (שם כח, יא) כותב רש"י: "היה לו לכתוב ויבא השמש [וילן]; 'כי בא השמש' - משמע ששקעה לו חמה פתאום שלא בעונתה כדי שילין שם".

גם כאן, מקורו של רש"י הוא מן המדרש (ב"ר סח, י), אבל המדרש נוקט נימוק אחר לגמרי לדרשה! "רבנן אמרי כיבא השמש, מלמד שהשקיע הקדוש ברוך הוא גלגל חמה שלא בעונתה בשביל לדבר עם יעקב אבינו בצניעה, משל

לאוהבו של מלך שבא אצלו לפרקים אמר המלך כבו את הנרות כבו הפנסין שאני מבקש לדבר עם אוהבי בצניעה, כך השקיע הקדוש ברוך הוא גלגל חמה שלא בעונה בשביל לדבר עם יעקב אבינו בצניעה".

המדרש מסתמך אפוא על קריאת 'כי בא' כמילה אחת מחוברת: כיבה [ה'] את השמש. אבל רש"י נותן טעם אחר לגמרי.

ואשר דיבר לי

דוגמא מובהקת לשיטתו העקבית של רש"י, הם דיוניו המרובים בפעלים דיבר ואמר הבאים עם מילת היחס 'ל'. מילות יחס הן המיליות הקצרות המשמשות כ'דבק' בין המילים הגדולות. כגון המיליות את, אל, על, מן, וכדומה.

בנוגע לפועל 'אמר ל', מדגיש רש"י במקומות רבים שיש לו שתי תבניות שונות בתכלית השינוי. האחת, זו המוכרת לכולנו, 'ראובן אמר לשמעון'. והשניה, במשפטים כמו "אמרי לי אחי הוא" (בראשית כ, יג). רש"י מדגיש שכאן אין הכוונה 'תאמרי לי', שהרי אין שום תועלת ששרה תאמר לאברהם שהוא אחיה, אלא הכוונה 'אמרי עלי', 'אמרי אודותי'. רש"י חוזר בעשרות מקומות בתנ"ך על הבחנה זו של 'ל' הבא במשמעות 'על', ואף בפירושו לש"ס! (כתובות עה. ד"ה ולציון).

בנוגע לפועל דיבר קובע רש"י שאין בכלל שתי אפשרויות, אלא כל פעם שנמצא 'דיבר ל' פירושו יהיה 'דיבר על' 'דיבר אודות'. כך מנסח זאת רש"י בפרשת חיי שרה (בראשית כד, ז):

"ואשר דבר לי - לצרכי, כמו 'אשר דבר עלי' (מ"א ב, ד), וכן כל 'לי' ו'לו' ו'להם' הסמוכים אצל דבור - מפורשים בלשון על, ותרגום שלהם עלי עלוהי עליהון, שאין נופל אצל דבור לשון לי ולו ולהם, אלא אלי אליהם, ותרגום שלהם עמי עמיה עמהון. אבל אצל אמירה נופל לשון לי ולו ולהם".

עקביות זו שרש"י מניח בפועל דיבר, גורמת לו להדחק בפירושם של פסוקים מסויימים, כמו הפסוק הזה גופו שהוא עומד בו, שהרי אברהם אבינו עומד ואומר "נֶאֱמַר דָּבַר לִי וְאֶשֶׁר נִשְׁבַּע לִי לֵאמֹר לְזָרְעָךָ אֶתְּנֶנּוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת", ואנו יודעים שה' אמר ונשבע כך לאברהם ישירות, ולא אמר זאת למישהו אחר.

ואכן הרמב"ן בפירושו שם נחלק עליו ואומר "ואין החילוק הזה אמת, כי הנה מצאנו (שמות לב, לד) 'ועתה לך נחה את העם אל אשר דברתי לך', וידברו הכשדים למלך ארמית' (דניאל ב, ד), 'והורשתם והאבדתם מהר כאשר דבר ה' אליהם לך' (דברים ט, ג)".

הרמב"ן סבור אפוא שאין לקבוע מסמרות, הצירוף 'דיבר ל' יכול להיות כמו 'דיבר אל', ואין צורך להכריח שבכל מקום כזה יהיה הפירוש 'על'. אבל רש"י סבור שלמילות היחס צריכה להיות תבנית עקבית, ובכל מקום שרק אפשר להסביר 'ל' במשמעות 'על', צריך לעשות כן. ולכן אף שבפסוק 'אל אשר דיברתי לך' מודה רש"י ואומר "יש כאן לך אצל דיבור במקום אליך", ומביא לו אף פסוק נוסף מספר מלכים (א ב, יט) "לדבר לו על אדוניהו", מכל מקום היכא דאפשר – אפשר [ויש לציין שבספר מלכים עצמו מפרש רש"י 'לדבר לו – בשבילו', אף שהפירוש שם דחוק מאוד מחמת כן].

ואל ישעו בדברי שקר

רש"י נדרש במידה מרובה גם לענין דק יותר: מילות היחס הבאות עם הפעלים קובעות במקרים רבים את משמעותו של הפועל!

קחו למשל את הפועל קָשַׁשׁ: אם נראה משפט המתחיל 'אני חושש מ...' ולעומתו משפט המתחיל 'אני חושש ל...' נבין בעצמנו שהראשון מביע פחד ממהו, והשני מביע דאגה למשהו. ואם נצרף לפועל את מילת היחס 'ב', הוא יקבל משמעות שלישית, כגון 'החושש בראשו' (תוספתא תרומות ט, יא). הוי אומר: הפועל 'חשש' קשוב למילת היחס שתבוא אחריו, והיא זו שתקבע את משמעותו. עניין מילות היחס המשנות את משמעות הפועל הוא אחת הסוגיות הנרחבות היוצרות ויכוחים רבים בין בלשנים ומילונאים בימינו.

רש"י עוסק הרבה מאוד בסוגיה זו, וכדרכו – הוא שואף להגיע למציאת תמונה מסודרת ועקבית: כשפועל מסויים נקשר עם מילת יחס מסויימת, ראוי שהוא יביע תמיד אותה משמעות. רק לעתים רחוקות מסכים רש"י ששתי מילות יחס שונות מביעות משמעות אחת.

ניקח לדוגמא את המשפט "וְאֵל יִשְׁעוּ בְּדִבְרֵי שִׁקְרָא" (שמות ה, ט). הקדמונים נחלקו במשמעותה של מילת 'ישעו'; ראב"ע מפרש שפירושו 'ואל יתפרו בדברי שקר'. מנחם בן סרוק מפרש במחברתו כי הכוונה 'יבטחו בדברי שקר', כך סבור גם רשב"ם. רש"י חולק על כל אלו ומפרש "ואל יהגו וידברו תמיד בדברי רוח". מהו הנימוק שנותן רש"י לפירושו? הסיבה היא מילת היחס 'ב'!

ואל ישעו בדברי שקר - ואל יהגו וידברו תמיד בדברי רוח לאמר נלכה נזבחה. ודומה לו 'ואשעה בחקך תמיד' (תהילים קיט, קיז)... ואי אפשר לומר 'ישעו' לשון 'וישע ה' אל הבל' וגו' (בראשית ד, ד), 'ואל קין ואל מנחתו לא שעה' (שם ה), ולפרש 'אל ישעו' - אל יפנו, שאם כן היה לו לכתוב 'ואל ישעו אל דברי שקר' או 'לדברי שקר', כי כן גזרת כולם: 'ישעה האדם על עושהו' (ישעיה יז, ז), 'ולא שעו על קדוש ישראל' (שם לא, א), 'ולא ישעה אל המזבחות' (שם יז, ח), ולא מצאתי שמוש של בי"ת סמוכה לאחריהם. אבל אחר לשון דבור, במתעסק לְדַבֵּר בְּדָבָר, נופל לשון שמוש בי"ת, כגון 'הנדברים בכ' (יחזקאל לג, ל), 'ותדבר מרים ואהרן במשה' (במדבר יב א), 'המלאך הדובר בי' (זכריה ד, א)... אף כאן 'אל ישעו בדברי שקר' - אל יהיו נדברים בדברי שוא והבאי.

רש"י קובע את פירוש המילה 'ישעו' אך ורק בגלל מילת היחס, 'שימוש בי"ת' בלשון רש"י. שלא כרשב"ם הכולל בחדא מחתא את פסוק דגן עם 'וישע ה' אל הבל', 'ולא ישעו עוד אל המזבחות'. דברי רשב"ם לקוחים כנראה ממחברת מנחם, שהביא פסוקים אלו יחד עם עוד כמה נוספים. לא מנחם בן סרוק ולא רשב"ם מתחשבים בשינוי מילת היחס. אבל רש"י קובע שפירוש הפועל 'שעה' נקבע לפי מילת היחס הבאה אחריו. ולכן הוא מפרש את משמעות הפועל 'שעה' בנדון דגן – הוגה ומדבר, כי שימוש זה מצאנו במפורש בלשון דיבור, כגון 'הנדברים בכ' ושאר פסוקים שהוא מביא.

כמו כן הוא כותב על "וַיִּחְזַק בּוֹ" (שמות ד, ד) שהוא לשון אחיזה, מביא כמה מקראות דומים, וחותר "כל לשון חיזוק הדבוק לבי"ת לשון אחיזה הוא". הוי אומר: כל אימת שתראה לשון החזקה ובי"ת סמוכה אליו – יודע אתה שלשון אחיזה הוא. אבל אם אין בי"ת סמוכה אליו, יכולים להיות לו משמעים אחרים.

ותצחק שרה בקרבה

ידיעת שיטתו התחברית של רש"י חשובה מאוד להבנת דבריו, אף במקומות שאינם נראים קשורים לעניני דקדוק. כך למשל בפירושו על הפסוק "ותצחק שרה בקרבה" (בראשית יח, יב). פשוטו של מקרא הוא ששרה צחקה בליבה, ולא אמרה זאת בפה. כמו שכותב רד"ק ומתרגמים התרגומים הירושלמיים. אבל רש"י, המצהיר במקום אחר "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא" אינו מביא כאן אלא את פירוש מדרש תנחומא "בקרבה - מסתכלת במעיה ואמרה: אפשר הקרבים הללו טעונים ולד? השדים הללו עצמקו מושכין חלב?"

ברור שהמדרש מפרש את 'בקרבה' כמו 'בקרביה', אבל מדוע נטה רש"י אל מדרש שנראה רחוק למדי מן הפשט? התשובה תתגלה לנו לכשנשים לב למילת היחס 'ב' הצמודה כאן לפועל.

הפועל צחק בא במקרא על פי רוב כפועל עומד, הן בבנין פעל, כמו "למה זה צחקה שרה" שבהמשך הענין (פסוק ג), או "ויפול אברהם על פניו ויצחק" (שם יז, יז). והן בבנין פיעל, כמו "ויקומו לצחק" (שמות לב, ו). אבל כשהוא נקשר עם מילת היחס 'ב', הוא פועל יוצא, ופירושו ללעוג למישהו. כמו "הביא לנו איש עברי לצחק בנו" (שם לט, יד), "אשר הבאת לנו לצחק בי" (פסוק יז).

לפי הפשט צריך לומר שהבי"ת בפסוק דגן אינה שייכת לקבוצה הזאת, כי המילה 'בקרבה' היא רק תיאור האופן: שרה צחקה, והצחוק היה בקרבה. אך לפי הפירוש המדרשי יש זהות גמורה בין פסוק דגן לפסוקים האחרים. שרה צחקה על קרבה, הביטה בו בביטול וחשבה "הקרבים הללו טעונים ולד?"

כעת יתבארו לנו להפליא אותם דברי רש"י (בראשית ג, ח) שציטטנו את חלקם "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא". רש"י ממשיך שם "ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו". כוונתו של רש"י היא שיש אגדה הפותרת קושיות שהפשט אינו מיישב! ונדון דגן הוא דוגמא טובה. הפשט ייאלץ להניח שהמילה 'בקרבה' אינה המשלים של הפועל 'ותצחק' אלא תיאור האופן: שרה צחקה, והצחוק היה בקרבה. אבל לפי האגדה – בקרבה הוא מושא הצחוק: שרה צחקה על קרבה, ושימוש הבי"ת' הוא בדיק כשימושה ב'לצחק בנו'.

ויש להוסיף, שאם "ותצחק שרה בקרבה" משמעו 'בתוכה', היה מתבקש 'בלבה', כמו "ויאמר עֲשׂוּ בְלָבוֹ" (שם כז, מא); "וַיִּרְאֶה וַיִּשְׂמַח בְּלָבוֹ" (שמות ד, ד); "אִמְרָתִי אֲנִי בְלָבִי" (קהלת ב, א) וכדומה; וכן אצל אברהם עצמו, כשנתבשר על לידת יצחק, כתוב "ויאמר בְּלָבוֹ הֲלָבָן מֵאֵה שָׁנָה יוֹלֵד וְאִם שָׁנָה הִבַּת תִּשְׁעִים שָׁנָה תֵּלֵד" (בראשית יז, יז).

מאמר זה מבוסס על הספר 'רש"י כפרשן וכבלשן' מאת ר' חנוך גמליאל. תודתי נתונה גם להרב ישעיה לוי הי"ו, שחלק מהדברים נתלבנו עמו.

במשבצת נפרדת

חידושי הלשון של רש"י

השפעתו של רש"י בכל תחומי התורה וההלכה היא מן המפורסמות, פירושו למקרא נלמדו אפילו אצל הגוים סמוך לתקופתו. אחת התרומות הפחות ידועות של רש"י היא אוצר המילים שהוא חידש והכניס לעברית המדוברת בפינו היום. אוצר מילים שכונס בספר 'היכל הלשון' של הבלשן יצחק אבינרי, ובו למעלה מאלף ושלוש מאות מילים! חלק גדול מהן שגור היום כל כך בפי הדוברים, עד שקשה לדמיין את השפה בלי החידושים האלו. לדוגמא: הצלחה, הסכמה, השמעה, אומללות, מאסר, גְבִיָּה, פרידה, פריצה, רעידה, שאיפה, שקידה, תמיכה, תפיחה, יהדות, קְצִינֹת, ביאור, היפוך, יצוב, ניצול, קיצור, גמגום, רפרוף, בדחן, פרשן, שתקן, ועוד ועוד.

רש"י יצר את חידושיו בדרכים שונות. חלקן על ידי לקיחת שורש קיים ויציקתו לתוך תבנית של שם עצם, כמו כל המילים שהבאנו [לדוגמא: השורש קצר כמובן אינו חידושו של רש"י, אבל התבנית 'קיצור' בשורש זה היא חידוש שלו, וכן הלאה]. לפעמים הוא לקח מילה ארמית והלביש לה לבוש עברי, כגון אִנְשָׁה, אֶלֶם, אָמְדָן, בְּעָתוֹת, דָּן וְדָן ועוד. ולפעמים הוא לקח פועל קיים, והעניק לו משמעות חדשה. כך לדוגמא הפועל 'ניקד' או שם העצם 'ניקוד' לציון סימני התנועות כקמץ פתח וכו'. המילים האלו מופיעות כבר בלשון חז"ל, אבל שם הן באות במשמע של נקודות שיש בספר התורה, וכיוצא בזה. לעולם לא במשמע שרש"י חידש [רש"י, אגב, קרא 'נקודות' גם לסימני הטעמים, אבל חידוש זה לא נתקבל בסופו של דבר]. במקרה דנן רש"י אינו המחדש של השימוש הזה, הוא כנראה לקח אותו מכתבי דונש בהשגותיו על מנחם, ספר שרש"י השתמש בו הרבה. אבל אין ספק שהתפוצה הגדולה של השימוש בהוראה זו בספרים שלאחר רש"י היא מכוחו של רש"י, ולא מהשגות דונש שהיו ספר נדיר שנעלם לשנים רבות לאחר תקופת רש"י.

העובדה שפירושי רש"י היו כה נלמדים, גרמה לכך שחידושיו הלשוניים נשתגרו מהר מאוד בלשונם של הראשונים שציטטו אותו או אימצו את המילים החדשות לתוך לשונם שלהם. וכך הפכו לנכסי צאן ברזל בלשון ימי הביניים, ומשם לעברית המדוברת בימינו.